

Tartu 10 000

AIVAR KRIISKA

Eelmise aasta suve hakul helistas mulle ja mõnele mu kolleegile Aadu Must, et kutsuda meid üles mõtlema 2024. aastal süvendatult Tartu ajaloo ja koostama sel teemal ka artiklisarja – on ju Tartu tänavu Euroopa kultuuripealinn ja lisaks möödub 800 aastat ajast, kui Tartu linn siinmail alguse sai. Kahjuks oli see minu viimane jutuajamine Aaduga, kuid tema mõte jäi minusse kinni. Seda enam, et arheoloogina on mul olnud korduvalt võimalusi heita pilku Tartu minevikku, nii sadade kui ka tuhandete aastate taha, kuid põhjalikumad ja üldistavamad vaadet ei ole ma jõudnud neist üksikuuringutest veel kokku koondada. Olgu sellele siis siinkohal vähemasti teadusliku esseistika vormis tehtud algus, mis ühtlasi avab läbi selle aasta Tuna numbrite ilmuva Tartu ajalugu käsitlevate lühiartiklite sarja.

Viimased minu juhitud väljakaevamised toimusid Toomemäel ja lõppesid alles mõne kuu eest; taas kogunes sealt uusi andmeid ja tuge said mitmed varasemad teadmised. Seetõttu toongi järgneva artikli keskpunkti linna keskele – Toomele –, kust hakkab hargnema lugu Tartust enne Tartu linna rajamist.

Toome kõõvits ja Tartu kiviaeg

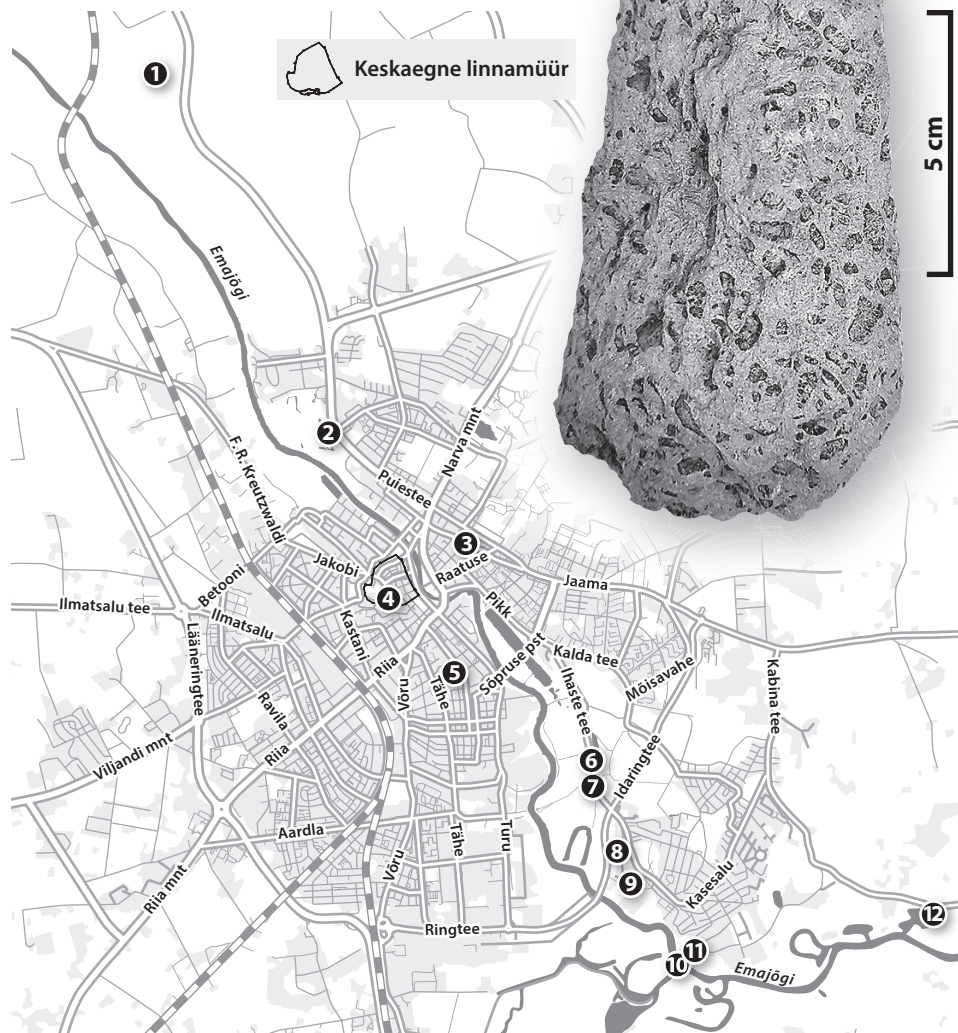
Vanim Toomemäe kaevamistelt leitud ese on tulekivist kõõvits. Arvestades selle sarnasust mujalt Eestist välja kaevatud kivist tööriistadega on selge, et kõõvitsa jättis Toomele kivijaaja inimene. Emajõe keskjooks oli sobilik elukeskkond läbi kogu kivijaaja, millest annavad tunnistust nii praeguse linna piiridest kui ka selle lähialadelt Veibrist, Maramaalt ja Kabinast leitud asula- ja matmispaiad ning kogutud juhuleiud (joonis 1). Tartus on kiviaegsete kütt-kalur-korilaste elupaiku avastatud Ihastest ja Jummissaarest. Ihastes on elatud praegusest jõesängist poole kilomeetri kaugusele jääval muistsel Emajõe kaldaterrassil, Jummissaare võis toona olla isegi jõe saar. Võimalik, et luha soostumise tagajärjel turba alla jäänud asulakoh(t)a(de)st pärinevad ka Vana-Peetri kalmistu lähistelt leitud luust tööriistad ja loomaluude tükid.

Ihaste asulakoha vanus määrati kindlaks radiosüsiniku meetodil sealt leitud kiviaegsel toidulaua lõpetanud kopra luust. Inimeste elupaik oli Ihastes juba vähemalt 8000 aastat eKr, kuid samas kohas on elatud hiljemgi korduvalt ja mine tea, ehk isegi varem. Emajõe muinaskallas ei olnud elamiseks sugugi halvem paik kui Pärnu jõe kallas, kust avastatud inimasustuse jäljed on ligi tuhat aastat vanemad. Olen kindel, et Tartust leitakse tulevikus veel mitmeid ja vägagi vanu kiviaegseid elupaiku.

Aivar Kriiska (1965), PhD, laboratoorse arheoloogia professor, Tartu Ülikool, arheoloogia osakond, Ülikooli 18, 50090 Tartu, aivar.kriiska@ut.ee

Joonis 1. Kiviaja muistised Tartus ja linna ümbruses

- 1 – Maramaa asulakoht, 2 – Vana-Peetri kalmistu juhuleiukoht, 3 – Jaama tänava juhuleiukoht, 4 – Toomemäe juhuleiukoht, 5 – Karlova matmispaik, 6 – Jummissaare I asulakoht, 7 – Jummissaare II asulakoht, 8 – Ihaste asulakoht, 9 – Ihaste II asulakoht, 10 – Veibri matmispaik, 11 – Veibri asulakoht, 12 – Kabina asulakoht

Vanimal asustusetapil oli Emajõe veetase praegusest ehk meetri-paari jagu kõrgem, kuid alanes juba kiviajal, sest u 4500. aastasse eKr dateeritud matmispaik Veibris ühte hauda maetud naise, nooruki ja kahe lapsega asub juba praeguse jõe ääres. Suure jõe kaldad sobisid elamiseks ka u 3900 aastat eKr Eesti alale jõudnud uusasukatele, kelle kammivajutistega kaunistatud savinõukilde on samuti Ihastest leitud.

Kütt-kalur-korilaste elust on säilinud vaid pudemeid: kivist tööriistu (kirved, talvad, kõõvitsad, nooleotsad jne) ja nende tootmisjääke, veidi looma- ja kalaluid ning 5.–3. aastatuhandest eKr ka savinõude kilde. Luuleidude järgi otsustades saadi peatoidus kalastusest ning jahist (põdrad, koprad jt). Ainus koduloom oli koer ja sellegi eluka luu oli talletunud Ihaste kultuurkihti.

Muutus Tartu kandi asustuses toimus 3. aastatuhandel eKr, mil Eesti alale jõudsid järjekordsed uusasukad. Nendegi inimeste asulakohti on leitud Ihastest ja Jummissaarelt ning Tartu lähialadelt Veibrist ja Kabinast. Selle asustusetapiga seondub ka Karlova pargist avastatud u 2300 aastat eKr surnud naise haud, kus on panustest säilinud kivist kirves ja nooleots. Nood uued inimesed ei elanud ega matnud oma surnuid enam vahetult jõe ääres, vaid sellest veidi eemal. Elukohad paiknesid nüüd maastikul erinevates paikades, mis võis tingitud olla kariloomade ja vahest ka vilja kasvatamisest. Karlova naise luudesse talletunud lämmastiku ja süsiniku stabiilsete isotoopide võrdlus näitab, et tema söök oli sarnasem pronksi- ja rauaaja põllumeeste omaga kui eelmainitud Veibri hauast välja kaevatud kütt-kalur-korilaste toiduga, kes tarbisid rohkesti kala.

Varase metalliaja asustus ja muinaspõllud

Kiviaja järel laiutab meie teadmistes Tartu ajaloo kohta tükk tühja maad, mis võib olla nii uurimistöö puudujääk (ja see mõte meeldib mulle enam) kui ka peegeldus tegelikust olukorrast, sest oletatavasti vähenes rahvastik hiljemalt 2. aastatuhande esimesel poolel eKr tervel Eesti alal. Ainus märk inimese kohalolust on mõned Tartust ja selle ümbrusest leitud varretusauguga kivist kirved, mis võiksid nende kuju järgi otsustades olla pärit just sellest ajast.

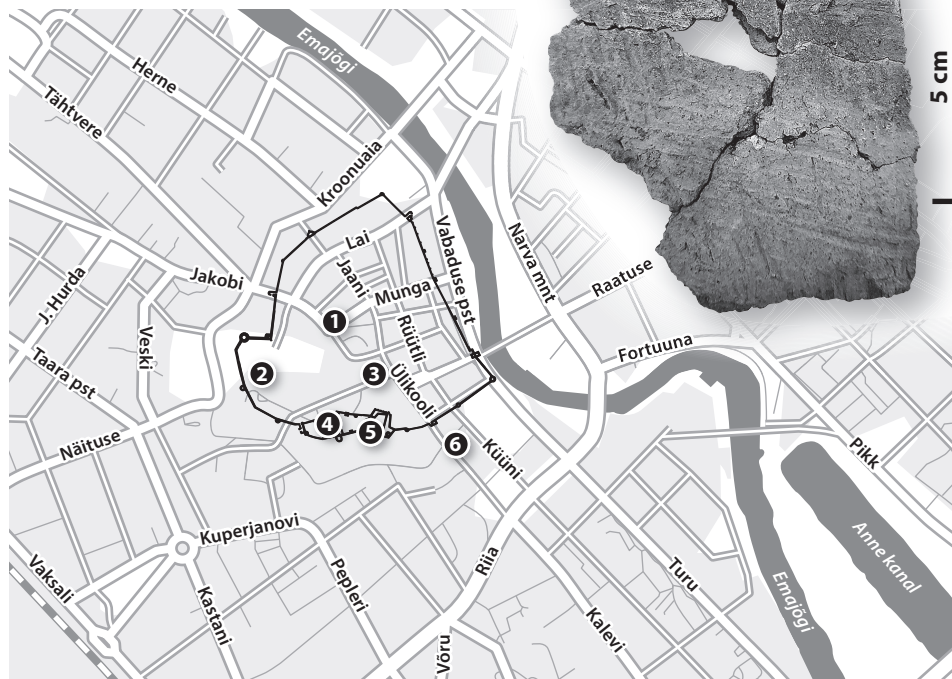
Uuesti kerkivad inimeste elupaigad arheoloogiliste leidudena nähtavale nn riibitud pinnaga savinõukildudes, mida kogusime eelmisel aastal Toomelt ja mida on leitud Tartust mujaltki. Tüpokronoloogiliselt dateerides võiksid niisugused nõud olla valmistatud paar sajandit enne või pärast ajaarvamise vahetust. Selle ajastu väikesed asustusüksused – üksiktalud – paiknesid praeguse Tähetorni kohal, vana anatoomikumi ees, toomkiriku ümbruses, Lossi tänava alguses, Ülikooli tänaval, samuti Vallikraavi ja Ülikooli ning Jakobi ja Munga tänava ristumiskohas (joonis 2). Vaevast, et need kõik eksisteerisid samaaegselt, võimalik, et selle sajandeid kestnud ajajärgu jooksul muutus lihtsalt talude asukoht.

Toome kaevamised lisasid hilisema Tartu kesklinna kohale uue muistise – muinaspõllud. Need eristuvad looduslikul liival ristkünnist jäänud adrajälgedena ja paiguti ka huumuserikka põllukihina. Paraku ei ole künnitriipe võimalik täpselt dateerida, kuid tõenäoliselt on need vanemad kui Toomemäel rauaaja lõpusajanditel asunud elupaiga kultuurkihid. Ehk kuulusid need põlludki mõnele eelmainitud talule.

Joonis 2. Riibitud pinnaga savinõukildude leikkohad Tartus

1 – Munga ja Jakobi tn ristumiskoht, 2 – toomkiriku ümbrus, 3 – Lossi tn algus, 4 – vana anatoomikumi esine, 5 – tähetorni ümbrus, 6 – Vallikraavi ja Ülikooli tänava ristumiskoht

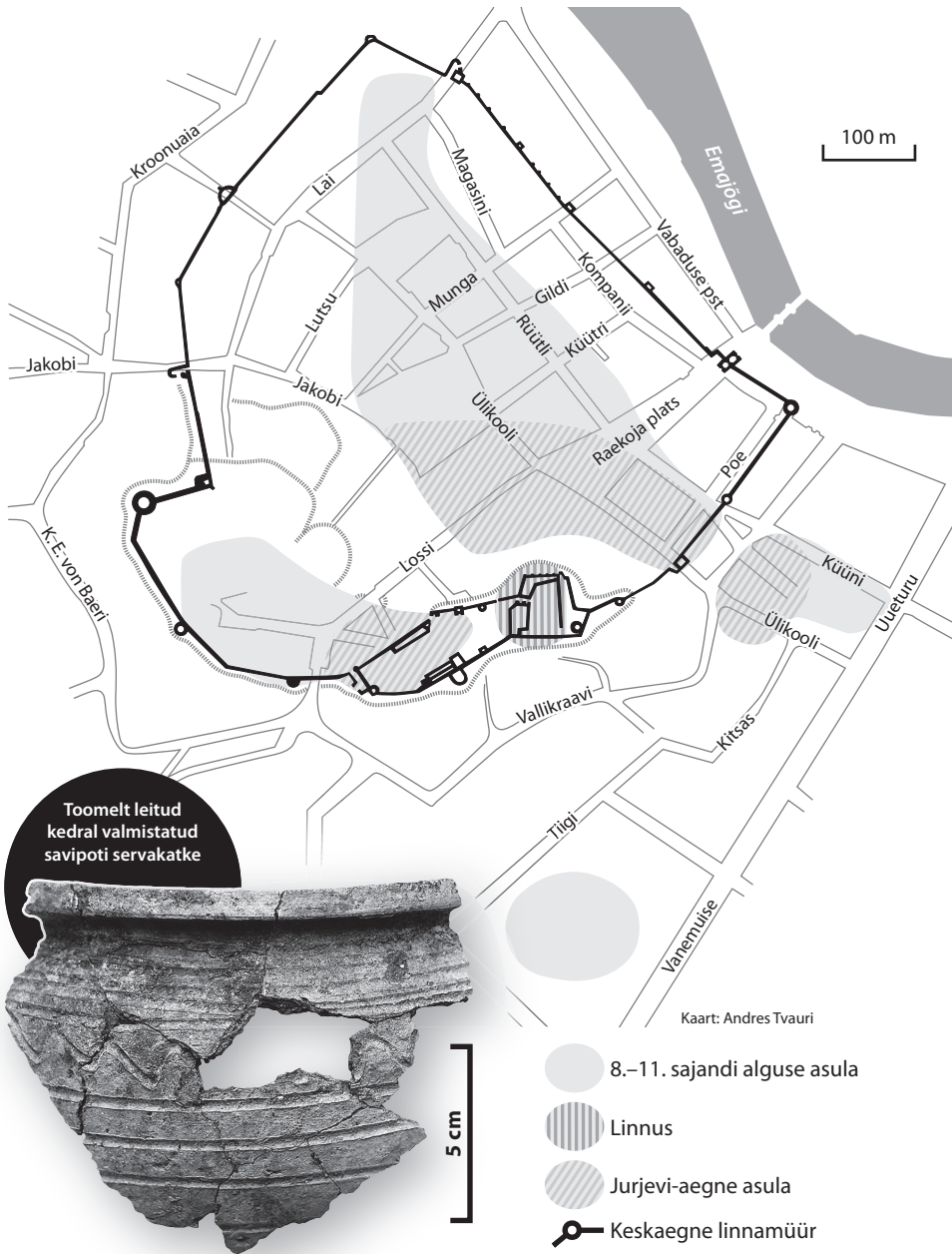
 Keskaegne linnamüür

Muinasaja lõpusajandid kuni sossoliteni

Muinasaja lõpusajanditel kujunes või isegi jätkus Tartus asustus juba palju hoogsamas rütmis. Toomemäel paljandunud selleaegsed tüsedad kultuurkihid sisaldasid rohkelt esemeleide, looma- ja kalaluid ning arvukalt tulekolletes põlenud ja porsunud kive ja kivipurdu. Käsitöid valmistatud robustsete savipottide, peenemate kausside kildude ja meie uurimisala lähedastest sarnase leiuvainesega kultuurkihist varem kogutud söestunud odraterade radiosüsiniku dateeringute järgi asuti sinna elama 8. sajandil. Hooned paiknesid arvatavasti samal ajal (praeguse Tähetorni kohale) ehitatud linnuse lähedal, olles sellest eraldatud laia loodusliku vagumusega. Kuna seda asustustsooni piiras väiksem vagumus ka vastasküljel, ei ole välistatud, et tegemist oli isegi eeslinnusega. Linnuse jõepoolsel jalamil paiknes aga toona palju ulatuslikum küla (joonis 3). Kultuurkihist leitud ökofaktid osutavad, et linnuse ümber elasid põllumehed, kes kasvasid otra, rukist ja kaunvilju ning pidasid kariloomi ja püüdsid kala. Eestis mujalgi levinud samaaegsete ja sarnaste, linnusest ja selle lähedal asuvast külast koosnevate asustusüksuste puhul on oletatud, et neis võis elada ka pealike kaaskondlasi ja käsitöölisi. Tartu leidude alusel ei saa seda paraku veel ei kinnitada ega ümber lükata.

Joonis 3. Tartu 8.–11. sajandil

Selle asustusjärgu lõpp ei ole üheselt selge, kuid Toome kaevamiste järgi võiksid seda markeerida kihistused, milles esineb koos nii käsi- kui ka kedrakeraamika kilde. Kui kedrakeraamika algus Tartus on seni õigesti dateeritud ja meie andmestik usaldusväärne, siis võis see juhtuda millalgi 11. sajandi esimesel poolel. Igal juhul on oletatav eeslinnus Toomemäel vähemalt korra tulekahjus hävinud, millele osutavad porsunud savinõukillud ja hoonete palkide vahel olnud savitihendid, mis on kuumuses keraamikaks muutunud. Veidi ületõlgendades (või – kui Aadut tsiteerida – rongist ees joostes) ja vastandudes arvamusele, et linnusasula jäeti maha juba varem, tahaksin siduda põlengu kirjalikest allikatest teada oleva sündmusega. Vana-Vene kroonikast „Ajalike aastate lugu“ on teada, et 1030. aastal Kiievi suurvürst Jaroslav I (978–1054) „... läks tšuudide peale, võitis nad ja rajas Jurjevi linnuse“.¹ Jurjevi nime korduvkasutus Tartu kohta vene kroonikates ei jäta kahtlust, et kirjeldatud sündmuste keskmes oli hilisem Tartu Toomemägi.

Rohkem kui hävingut on arheoloogilises materjalis näha vallutusjärgset asustust. Linnus on uuesti üles ehitatud ning oluliselt on laienenud linnuse ja Emajõe vahel paiknenud küla. See oli oma kaasajas üks Eesti suuremaid külasid, mida on nimetatud ka possaadiks ja aolinnaks. Selleaegsest kultuurikihist on leitud erinevaid esemeid või nende osi: rohkesti loodevenepärase kedrakeraamika kilde, töö- ja sõjariistu, sepatöö jääke, ehteid jne. Küllap elas Jurjevi lähedases külas 11. sajandi keskel nii põllumehi, käsitöölisi, kaupmehi kui ka sõdalasi. Osa neist pärines ehk ka Kiievi-Vene riigi aladelt, millele võiks kaude osutada Tartust leitud merevaigust ja liivakivist õigeusu ristid ning glasuuritid keraamiliste lihavõttemunade katked.

Toomemäel kaevasime välja osa hoonest, mis paiknes otse linnust ja oletatavat eeslinnust eraldava vagumuse linnusepoolses servas. Savinõukildude ja müntide järgi oli ehitis kasutusel 11. sajandil, kuid siis põles see kõige sisustusega maha. Ehk on seegi sündmus seostatav kirjalike ülestähendustega. Sofia I leetopisis on märge, et 1061. aastal tulid „sossolid“ (võib-olla harjulased, kuid pakutud on ka saarlasi ja sakalasi) „... ja vallutasid külad Jurjevi ümbruses, põletasid linnuse ja majad ning tegid palju kurja, jõudes kuni Pihkvani“.² Võimalik, et just toona sattus tuleroaks ka maja, mille me osaliselt välja kaevasime, sest vaevalt saanuks see linnuse vahetus naabruses paiknedes jääda rüüstamistest puutumata.

Mis toimus aga seejärel, 11. sajandi lõpust kuni 13. sajandi alguseni, mil Tartu uuesti nii kirjalike allikate kui ka selge arheoloogilise ainese kaudu ajaloo näitelavale astub? Kas seal seisis üksnes linnus, sest Läti Henrik ei tee oma kroonikas Tartust kõneldes kordagi juttu külast? Või oli küla seal siiski olemas? Küsimusi võiks esitada veel ja veel, kuid vastuseid saavad neile anda vaid väljakaevamised. Aeg oleks alustada Tartus uuesti süsteemseid arheoloogilisi uuringuid!

Artikli valmimist on toetanud projekt „Eesti juured: rahvastiku ja kultuuri kujunemise transdistsiplinaarsete uuringute tippkeskus“ (TK215U2).

¹ Povest' vremennyh let. Podgotovka teksta, perevod, stat'i i kommentarii teksta D. S. Lihačeva. Izdanie vtoroje. (Literaturnye pamjatniki.) Sankt-Peterburg: Nauka, 1996, lk 65.

² Sofijskaja pervaja letopis'. Po spisku I. N. Carskogo. (Polnoe sobranie russkih letopisej 39.) Moskva: Nauka, 1994, lk 47.